

Εισαγωγή

Πριν λίγες μόλις εβδομάδες, η Υπουργός Περιβάλλοντος, Ενέργειας και κλιματικής Αλλαγής ανακοίνωσε την πρόθεση του Υπουργείου να προκηρύξει αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για την ανάπλαση της πλατείας Θεάτρου και της οδού Μενάνδρου. Πριν λίγες μόλις μέρες, στο πλαίσιο της παρουσίασης του προγράμματος "Αθήνα-Αττική 2014" ο διαγωνισμός προαναγγέλθηκε και πάλι. Η περιοχή της πλατείας Θεάτρου αποτελεί την κορωνίδα του σχεδίου για την "ανασυγκρότηση" του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας, και αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο.

Η περιοχή γύρω από τη Βαρβάκειο αγορά, το στομάχι της Αθήνας, υπήρξε ανέκαθεν πεδίο συγχρωτισμού αντίπαλων κοινωνικών τάξεων και μερίδων και επίκεντρο ισχυρών κοινωνικών ανταγωνισμών. Υπήρξε πάντα διαφιλονικούμενη ζώνη, καθώς ποτέ δεν έγινε δυνατό να προσαρμοστεί απολύτως στην εικόνα ή τη λειτουργία την οποία φανταζόταν για αυτή το ελληνικό Κράτος. Ήταν πάντα το τελευταίο βαγόνι του Ιστορικού Κέντρου, η περιοχή της οποίας η τύχη κρινόταν τελευταία. Σήμερα, είναι η τελευταία περιοχή του τριγώνου Κλεάνθη-Schaubert που δεν έχει υποστεί την κοινωνική αποστείρωση του "εξευγενισμού" και τον εκφυλισμό του δημόσιου χώρου της σε τοπίο¹.

Σήμερα στην περιοχή της πλατείας Θεάτρου ζουν και εργάζονται εκατοντάδες μετανάστες, δίπλα σε τσιγγάνους πλανόδιους πωλητές, ιερόδουλες, τοξικοεξαρτημένους και άλλα κοινωνικά στρώματα που έχουν εξωθηθεί στο περιθώριο. Όλο αυτό το πολύχρωμο και αντιφατικό σύνολο έχει τεθεί στο στόχαστρο μιας πολιτικής που υποτίθεται ότι γίνεται στο όνομα του "πλούτου της κοινωνικής διαστρωμάτωσης" - μιας διαστρωμάτωσης που φαίνεται ότι δεν έχει θέση για όλους αυτούς. Όχι μόνο επειδή το κράτος και οι κυρίαρχες τάξεις πάντα θέλουν να κρύβουν από τα μάτια τους τα απόνερα του δικού τους συστήματος, όχι μόνο γιατί δεν είναι διατεθειμένοι να αφήσουν τον έλεγχο του κέντρου σε κανέναν εκτός από τον εαυτό τους, αλλά και γιατί στην περιοχή της πλατείας Θεάτρου πρόκειται να παιχτεί, ή ίσως παίζεται ήδη, ένα πολύ σημαντικό παιχνίδι.

¹ D. Mitchell, The annihilation of space by law: roots and implications of anti-homeless laws in the US, άρθρο στο περιοδικό Antipode, τ. 29/3, 1997

Οι παίκτες του παιχνιδιού

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η περιοχή αποτελεί πεδίο και την ίδια στιγμή αντικείμενο έντονης διαπάλης. Ο έλεγχός της είναι σημαντικό διακύβευμα για πολλές πλευρές, καθεμία από τις οποίες επενδύει στα διάφορα πιθανά σενάρια διαφορετικές προσδοκίες και ανάγκες. Σε αδρές γραμμές είναι σωστό να πούμε ότι μεσοπρόθεσμα το δίλημμα είναι περίπου το ίδιο με αυτό με το οποίο έχουν έρθει αντιμέτωπες άλλες γειτονικές περιοχές, όπως του Ψυρρή, το Γκαζοχώρι και το Μεταξουργείο: εξευγενισμός ή διατήρηση της σημερινής κοινωνικής σύνθεσης (εικ.1). Το γεγονός ότι στην πραγματικότητα οι δυνάμεις που ασκούνται στην περιοχή είναι πολύ πιο σύνθετες δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να υποτιμάται η σημασία αυτής της συνισταμένης. Το κουβάρι των αντίρροπων πιέσεων σχηματοποιείται σε τελική ανάλυση σε μια διελκυστίνδα μεταξύ των δύο πόλων που αναφέρθηκαν. Η δυναμική της διελκυστίνδας, όμως, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αν δεν επιχειρήσει κανείς να εξετάσει λίγο πιο συγκεκριμένα τι βασικές δυνάμεις που επιδρούν πάνω της.

Δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει κανείς από το κράτος με την ευρεία έννοια, όχι γιατί είναι απαραίτητα ο πιο επιθετικός παίκτης του παιχνιδιού, αλλά γιατί αυτό είναι που παρέχει ολοκληρωμένα (στα χαρτιά βέβαια) σχέδια στα οποία μπορούν να ανιχνευτούν με κάποια ακρίβεια οι προθέσεις της κάθε κυβέρνησης. Από το σχέδιο για την πεζοδρόμηση της Αθηνάς, που συζητήθηκε έντονα το φθινόπωρο του 2008 και, παρότι δεν έχει προχωρήσει, δεν έχει αναιρεθεί κιόλας, μέχρι την πρόσφατη εξαγγελία του ΥΠΕΚΑ για τη διενέργεια διαγωνισμού για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας, το κράτος διατηρεί τη συζήτηση διαρκώς στην επικαιρότητα. Αντίστοιχα σχέδια ανακοινώνονται από το Δήμο Αθηναίων², που, πέρα από τις ευνόητες διαφορές με την κυβέρνηση και τη νομαρχία για το ποιος έχει τον πρώτο λόγο στην περιοχή, δεν ακολουθεί μια διακριτή στρατηγική. Για αυτό το λόγο δεν

2 βλ. χαρακτηριστικά την ομιλία/συνέντευξη τύπου του Δήμαρχου Αθηναίων στις 8/2/2010 με θέμα *Προβλήματα και Παρεμβάσεις ανάπλασης-αναβάθμισης στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας* και με ειδική μνεία στους οίκους ανοχής - βλ. επίσης την έκθεση του Δήμου Αθηναίων *Πρωτεύοντα προβλήματα παραβατικότητας στο Δήμο Αθηναίων, 2/2010*, στην οποία περιέχονται χάρτες της "παραβατικότητας" (στην οποία περιλαμβάνεται και η παρουσία "λαθρομεταναστών", ανεξαρτήτως του αν κατηγορούνται για κάποιο αδίκημα ή όχι). Οι χάρτες δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το ότι η περιοχή που εξετάζουμε θεωρείται η εστία του κακού.

γίνεται εδώ ιδιαίτερη διάκριση μεταξύ τοπικού και κεντρικού κράτους.

Η περιοχή νότια και δυτικά της Ομόνοιας αποτελεί διαχρονικά μελανό σημείο για την εικόνα της πρωτεύουσας και, κατ' επέκταση, για το συμβολικό κύρος του ελληνικού κράτους. Ανεξαρτήτως του αν είναι κατά καιρούς διατεθειμένες να την ανεχθούν για διάφορους λόγους, οι κυβερνήσεις ασφαλώς δεν είναι ευτυχισμένες με την εικόνα μιας αγοράς που κατακλύζεται από κοινωνικές ομάδες και δραστηριότητες δύσκολα ελέγξιμες. Κατά την εκπόνηση των πρώτων σχεδίων της Αθήνας το βορειοδυτικό τεταρτημόριο του τριγώνου Κλεάνθη-Schaubert παριστάνεται ως κενό δραστηριοτήτων, κάτι που δεν είναι σε καμία περίπτωση ακριβές. Στην περιοχή αναπτύσσονται από πολύ παλιότερα δραστηριότητες στη σφαίρα της παραγωγής ή της κυκλοφορίας, οι οποίες σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με το βασικό οδικό άξονα που συνδέει την Αθήνα με το λιμάνι του Πειραιά, δηλαδή τη σημερινή οδό Πειραιώς (εικ. 2). Αυτές οι δραστηριότητες, ωστόσο, δε συνάδουν με το νεοκλασικό όραμα της νέας πρωτεύουσας, και έτσι εγκαινιάζεται μια μακρά παράδοση εχθρότητας και στρουθοκαμηλισμού του ελληνικού κράτους απέναντι στη σκοτεινή πλευρά του κέντρου.

Έχουν υπάρξει πολλές διαδοχικές επιχειρήσεις “ανακατάληψης” της περιοχής της Ομόνοιας και της αγοράς, και άλλες τόσες οργανωμένες προσπάθειες να στοιβαχτεί εκεί ό,τι δε χωράει στο πιο επιφανές τμήμα του κέντρου. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η κυρίαρχη άποψη ήταν πάντα ότι η εικόνα της αγοράς είναι αναντίστοιχη της αίγλης που θα όφειλε να έχει το κεντρο³. Η προοπτική του εξευγενισμού επικρέμαται πάνω από την περιοχή πολύ πριν χρησιμοποιηθεί ο ίδιος ο όρος.

Σήμερα όμως το πρόβλημα δεν τίθεται με τον ίδιο τρόπο. Δεν είναι μόνο η δημόσια εικόνα που διακυβεύεται στην περιοχή, αλλά και μια αναπτυξιακή πολιτική, που δεν είναι προφανές αν θριαμβεύει ή αν καταρρέει (ίσως και τα δύο). Η πλατεία Θεάτρου είναι η επόμενη υποψήφια για το σενάριο εξευγενισμού που έχει ήδη εκτυλιχθεί ή εκτυλίσσεται στις γειτονικές περιοχές του Ψυρρή, του Γκαζιού και του Μεταξουργείου. Ως ιδιαίτερη εκδοχή διαχείρισης των ιστορικών κέντρων, η πρακτική του εξευγενισμού έχει κυριαρχήσει εδώ και δύο δεκαετίες σε παγκόσμια κλίμακα⁴. Η επέλαση

3 Ο Κ. Μπίρης αγανακτεί για την εικόνα της Βαρβακείου σε μια σειρά άρθρων της δεκαετίας του 1950. Είναι εντυπωσιακό ότι, με μικρές μόνο αλλαγές, τα άρθρα αυτά θα μπορούσαν κάλλιστα να αναφέρονται στη σημερινή κατάσταση – βλ. Κ. Μπίρη, *Για την σύγχρονη Αθήνα: μελέτες και αγώνες*, 1956-1957

4 N. Smith, *New Globalism, New Urbanism: Gentrification as a global urban strategy*,

της “βιομηχανίας της διασκέδασης”, την οποία το πρόσφατο πόρισμα της Ειδικής Επιτροπής Περιβάλλοντος της Βουλής προσπαθεί να ξορκίσει, δεν είναι το μόνο, ούτε το πιο αποφασιστικό χαρακτηριστικό αυτού του τύπου ανάπτυξης. Η σύμπραξη ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, η πολιτική των επιδοτήσεων και των κινήτρων έναντι των δημόσιων επενδύσεων, η απομάκρυνση των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, η ακριβή κατοικία και η πολιτική της ασφάλειας και του γενικευμένου ελέγχου αποτελούν πολύ πιο ουσιαστικά συστατικά της διαδικασίας εξευγενισμού, τα οποία η πρόταση για το Σχέδιο ανασυγκρότησης του Ιστορικού Κέντρου στην ουσία δεν αμφισβητεί καθόλου. Στην πραγματικότητα δεν είναι δυνατό να τα αμφισβητήσει, αν δεν αμφισβητήσει ριζικά μια χωρική πολιτική που άλλο δεν κάνει από το να παρέχει στο κεφάλαιο νέα πεδία αξιοποίησης, συνεχώς πιο βραχύβια και αμφίβολα.

Ως κατεξοχήν νεοφιλελεύθερη διαχείριση του αστικού χώρου, ο εξευγενισμός είναι ταυτόχρονα επιθετική και αμυντική κίνηση. Επιθετική γιατί υπάγει όλο και περισσότερους τομείς και αγαθά στο κεφάλαιο και στους νόμους της κίνησής του. Αμυντική, γιατί συνιστά κατά κάποιο τρόπο αντίδραση στην πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους, που από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά ταλαιπωρεί διαρκώς τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Οι αστικές αναπλάσεις παρέχουν εναλλακτικές διεξόδους για την τοποθέτηση των κεφαλαίων που αδυνατούν να αξιοποιηθούν ή να επιτύχουν το μέσο ποσοστό κέρδους στη σφαίρα της παραγωγής, όπως είναι οι εξής:

- η οικοδομική βιομηχανία, διαμέσου της διεύρυνσης της ζήτησης για ανακαινίσεις κτιρίων, πολυτελείς κατοικίες, τουριστικά καταλύματα, εμπορικά κέντρα κλπ
- η αστική γαιοπρόσοδος, διαφορική ή απόλυτη
- η ψυχαγωγία, ο πολιτισμός και ο τουρισμός
- ο χρηματοπιστωτικός τομέας διαμέσου της αύξησης της ζήτησης για πιστώσεις, ούτως ώστε τα κεφάλαια που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν το μέσο ποσοστό κέρδους να μπορούν να εξασφαλίσουν τουλάχιστον το μέσο επιτόκιο⁵

Η προοπτική του εξευγενισμού, επομένως, πατάει πάνω σε υπαρκτά κοινωνικά αιτήματα. Αιτήματα του μεγάλου ή μικρού κεφαλαίου. Σημαντικοί τομείς της αστικής τάξης βλέπουν στην περιοχή μια μεγάλη ευκαιρία. Η

περιοδικό Antipode, τ.34/3, 2002

5 βλ. ενδεικτικά Ε.Μαντέλ, *Ο Υστερος Καπιταλισμός*, κεφ.13, 2004

ψυχαγωγία του τύπου του Ψυρρή ή του Γκαζιού είναι η πιο προφανής επιλογή. Την τελευταία δεκαετία έχουν ανοίξει στην περιοχή ορισμένα καινούρια μπαρ και εστιατόρια, χωρίς προς το παρόν να έχουν ιδιαίτερη επιτυχία ή να καταφέρνουν να εκτοπίσουν τις ταβέρνες και τα καφενεία που παραδοσιακά υπάρχουν. Πάντως είναι σαφές ότι υπάρχει δυνητικό ενδιαφέρον σε αυτή την κατεύθυνση.

Ταυτόχρονα, η προοπτική της ανόδου των τιμών γης καθιστά το έδαφος πρόσφορο για κινήσεις του κτηματικού κεφαλαίου που μπορούν υπό όρους να αποβούν ιδιαίτερα προσοδοφόρες. Η μορφή της ιδιοκτησίας στην περιοχή είναι λιγότερο διασπασμένη από ό,τι ισχύει στις περισσότερες κεντρικές γειτονιές της Αθήνας, γεγονός που παρέχει ευκολία στη διείδυση του μεγάλου κεφαλαίου. Ολόκληρα κτίρια, που ανήκουν σε βιοτεχνίες που κλείνουν, σε μεμονωμένους ιδιοκτήτες ή σε συλλόγους διατίθενται για εξαγορά σε ιδιαίτερα χαμηλές προς το παρόν τιμές (700-800 ευρώ το τετραγωνικό μέτρο). Το απόθεμα των διατηρητέων κτιρίων, που μπορούν να στεγάσουν δραστηριότητες ψυχαγωγίας και πολιτισμού, ακριβά καταστήματα, τράπεζες κλπ σε μια ενδεχόμενη "αναβάθμιση", συνιστά επίσης σημαντική ευκαιρία. Τα τελευταία 3 χρόνια, και παρά το αρνητικό επενδυτικό κλίμα που επικρατεί, αρκετά τέτοια κτίρια έχουν ανακαινισθεί, όντας όμως στην πλειοψηφία τους ακόμα αδιάθετα (εικ.3).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κύκλοι του κτηματικού κεφαλαίου κρατούν το βλέμμα τους στραμμένο στην περιοχή. Η εξέλιξη, ωστόσο, είναι σχετικά αργή και, πάντως, λιγότερο ορατή από ό,τι θα φανταζόταν κανείς (εικ.4,5). Γίνονται ορισμένες κινήσεις, ωστόσο γενικά οι επενδυτές τηρούν στάση αναμονής. Οι λόγοι για αυτό είναι πολλοί. Πρώτα από όλα δεν υπάρχουν προς το παρόν εγγυήσεις ότι η περιοχή πράγματι θα εισέλθει σε μια διαδικασία εξευγενισμού. Οι κρατικές εξαγγελίες δίνουν ασφαλώς ένα σήμα και είναι πιθανό ότι ο λόγος για τον οποίο γίνονται είναι λιγότερο να υλοποιηθούν και περισσότερο να κλείσουν το μάτι στους επενδυτές. Το κράτος προσπαθεί να δημιουργήσει κλίμα ασφάλειας για επενδύσεις (κατά μια έννοια σε αυτό το στόχο τελικά λογοδοτεί η όλη ρητορική της ασφάλειας). Οι εγγυήσεις του, όμως, δεν είναι κατ' ανάγκη αξιόπιστες και, άλλωστε, δεν είναι η πρώτη φορά που δίνονται. Ούτε, αν τυχόν διαψευσθούν, θα είναι η πρώτη φορά που γίνεται κάτι τέτοιο. Η αστική τάξη ξέρει καλά ότι καμία κυβέρνηση δεν είναι δυνατό να ελέγξει απόλυτα καταστάσεις που διαπερνώνται από τόσο βαθιές αντιφάσεις. Αρκείται, λοιπόν, προς το παρόν

σε προσεκτικές κινήσεις.

Η αναμονή όμως δεν οφείλεται μόνο στην αβεβαιότητα. Ίσως η συγκυρία δεν είναι ακόμα η βέλτιστη. Οι τιμές εξακολουθούν να βρίσκονται σε καθοδική τροχιά και εν μέσω κρίσης αναμένεται να πέσουν κι άλλο. Από την άλλη πλευρά το μεγάλο κεφάλαιο δεν είναι μόνο του. Πολύ μικροί ιδιοκτήτες προσβλέπουν επίσης σε μια ενδεχόμενη απότομη άνοδο των τιμών γης. Σε αντίθεση με το μεγάλο κεφάλαιο, ωστόσο, αυτοί δεν έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν από μόνοι τους συνθήκες αναβάθμισης, ούτε είναι διατεθειμένοι να περιμένουν επ' αόριστον. Είναι πιθανό ότι, υπό το φόβο της περαιτέρω συμπίεσης των τιμών γης, θα προσπαθήσουν να πουλήσουν μαζικά τις ιδιοκτησίες τους, κάτι που σε καμία περίπτωση δεν θα ήταν διατεθειμένοι να κάνουν αν τα σημάδια του εξευγενισμού ήταν ήδη εμφανή. Η περιορισμένη κινητικότητα και ο χαμηλός δυναμισμός ως προς τις αγοραπωλησίες ακινήτων και την εισαγωγή νέων δραστηριοτήτων, επομένως, ευνοεί μεσοπρόθεσμα τη συγκεντροποίηση της ιδιοκτησίας.

Η συγκεντροποίηση της ιδιοκτησίας ευνοεί με τη σειρά της ένα μοντέλο παραγωγής κτισμένου περιβάλλοντος που είναι ακόμα λίγο διαδεδομένο στον ελληνικό αστικό χώρο: τις κατασκευές από μεγάλες εταιρίες, στο πλαίσιο των οποίων το κατασκευαστικό κεφάλαιο έχει την τάση να συγχωνεύεται με το κτηματικό. Αυτή η συγχώνευση αποτελεί και την καλύτερη άμυνα του κατασκευαστικού κεφαλαίου απέναντι στις αξιώσεις των ιδιοκτητών γης, που βέβαια αυξάνονται όσο αυξάνεται η αποδοτικότητα των χρήσεων σε ένα δοσμένο τμήμα του αστικού χώρου. Η γη δεν έχει αξία καθαυτή, αλλά γίνεται πηγή προσόδου μόνο στο βαθμό που διατίθεται κατ' ανάγκη σε περιορισμένο βαθμό. Έχοντας το μονοπώλιο πάνω στο συγκεκριμένο τμήμα γης που του ανήκει, ο ιδιοκτήτης γης μπορεί να απαιτήσει για τον εαυτό του ένα τμήμα της κοινωνικής υπεραξίας που προσπορίζεται ο κεφαλαιούχος που το χρησιμοποιεί ως βάση της επιχείρησής του⁶. Το συγχωνευμένο κατασκευαστικό και κτηματικό κεφάλαιο μπορεί να παρακάμψει τους γαιοκτήμονες και την παρασιτική ως προς το κεφάλαιο λειτουργία τους στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Έχει, επομένως, κάθε συμφέρον να επιδιώξει τον τύπο εκείνο διαχείρισης του αστικού χώρου που έχει χαρακτηριστεί ως "μονοπωλιακή πολεοδομία"⁷.

6 Στην περίπτωση των κτιρίων τα πράγματα είναι πιο σύνθετα, δεδομένου ότι το ίδιο το κτίριο, ως αποτέλεσμα εργασίας, έχει αξία. Εξακολουθεί, ωστόσο, να υπάγεται και στους νόμους της γαιοπροσόδου - βλ. D. Harvey, *The limits to capital*, κεφ. 11, 1982

7 J. Lojkin, *Le marxisme, l'Etat et la question urbaine*, 1977, ό.αν. στο Μ.

Δε θα πρέπει, ωστόσο, να υπερβάλει κανείς σε αυτή την προοπτική. Είναι αλήθεια ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις επιδεικνύουν ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για τον αστικό χώρο και ιδίως τις αναπλάσεις. Ωστόσο, η μικρή ιδιοκτησία αστικής γης, η οριζόντια ιδιοκτησία και η εμπλοκή του μικρού ιδιοκτήτη στη διαδικασία παραγωγής του χτισμένου περιβάλλοντος μέσω του συστήματος της αντιπαροχής, στοιχεία βαθιά εγγεγραμμένα στην καπιταλιστική οικονομική δομή της χώρας, αποτελούν ισάριθμα και διόλου αμελητέα εμπόδια. Επιπλέον, λόγω της μεγάλης κτιριακής πυκνότητας και της αυξημένης αναλογίας πολυώροφων οικοδομών, που είναι πολύ δύσκολο να κατεδαφιστούν, η συγκεκριμένη περιοχή παρέχει λίγες ευκαιρίες για οικοδομική δραστηριότητα μεγάλης κλίμακας. Η ανακαίνιση κτιρίων γραφείων και αποθηκών της δεκαετίας του 1960 και 1970, που θα μπορούσε θεωρητικά να προσφέρει ένα τέτοιο πεδίο δράσης, δεν είναι προς το παρόν μια τρέχουσα πρακτική. Οι μικροί ιδιοκτήτες ακινήτων, επομένως, θα πρέπει επίσης να υπολογίζονται ως ένας από τους κρίσιμους παράγοντες για το μέλλον της πλατείας Θεάτρου.

Το ίδιο ισχύει και για τους καταστηματαρχες, δεδομένου μάλιστα ότι η γειτνίαση της περιοχής με την παραδοσιακή κεντρική αγορά της Αθήνας καθιστά την υπόθεση της πλήρους απομάκρυνσης του εμπορίου προς όφελος, πχ, της ψυχαγωγίας, μάλλον απίθανη. Επιπλέον, αν και η επέκταση των μεγάλων πολυκαταστημάτων που έχουν αναπτυχθεί γύρω από την Ομόνοια είναι ένα εύλογο ενδεχόμενο, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι είναι σε θέση στο ορατό μέλλον να παραγκωνίσουν τα απλά εμπορικά καταστήματα, που αντιπροσωπεύουν ένα τύπο εμπορικών συναλλαγών με βαθιές ρίζες στην περιοχή της αγοράς.

Παρότι η κοινωνική ισχύς που διαθέτουν αυτά τα μικροαστικά στρώματα και, επομένως, η άμεση επιρροή που είναι σε θέση να ασκήσουν στις κυβερνήσεις και το Δήμο δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτή του μεγάλου κεφαλαίου, αποτελούν και αυτά παράγοντα με αξιοσημείωτο ειδικό βάρος τόσο για την εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο χώρο του Κέντρου, όσο και για τις κρατικές πολιτικές επιλογές. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι η μικρής κλίμακας ακίνητη περιουσία και η μικρή εμπορική επιχείρηση αποτελούν ανέκαθεν πολύ σημαντικούς μηχανισμούς σχετικά ομαλής ενσωμάτωσης ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, επομένως και

Μαντουβάλου, *Αστική γαιοπρόσδοος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου*, I. Σημειώσεις στη θεωρία μέσα από την ελληνική εμπειρία, άρθρο στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 88, 1995

βασικό πυλώνα της λεγόμενης κοινωνικής συνοχής – δηλαδή σε τελική ανάλυση της διαιώνισης της ταξικής κυριαρχίας με τους μικρότερους δυνατούς κλυδωνισμούς. Καμία κυβέρνηση δεν έχει λόγο να εξαρθρώσει αυτό το μηχανισμό ενσωμάτωσης, ο οποίος έχει το επιπλέον πλεονέκτημα να απαλλάσσει το κράτος από ένα σημαντικό τμήμα του κόστους για κοινωνικές παροχές. Ως αντίρροπη τάση στη διαδικασία συγκεντροποίησης της ιδιοκτησίας, και επομένως του ελέγχου επί του αστικού χώρου του Κέντρου, ο παράγοντας αυτός δεν θα πρέπει να υποτιμάται. Η κυβέρνηση, πάντως, δε τον υποτιμά καθόλου, πράγμα που φαίνεται όχι μόνο από τις προσεκτικές διατυπώσεις που περιέχονται στο πόρισμα της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Περιβάλλοντος της Βουλής σχετικά με τη διατήρηση του κοινωνικού πλούτου της περιοχής⁸, αλλά και από τους συνομιλητές που έχει επιλέξει η Επιτροπή. Στον κατάλογο των συλλογικοτήτων που κλήθηκαν να καταθέσουν την άποψή τους βρίσκει κανείς τον Εμπορικό Σύλλογο Αθηνών, την Ένωση Ξενοδόχων Αθηνών και την Κίνηση Πολιτών για τη Διάσωση του Ιστορικού Κέντρου, η οποία συνενώνει μερικές από τις πιο συντηρητικές επιτροπές κατοίκων του Κέντρου με πρωτοβουλίες καταστηματαρχών και εξωραϊστικούς συλλόγους⁹. Βρίσκει επίσης το ΤΕΕ, το ΣΑΔΑΣ και τον ΣΕΠΟΧ, αλλά όχι, ας πούμε, μεταναστευτικές κοινότητες, τους Γιατρούς του Κόσμου, που περιθάλπουν καθημερινά δεκάδες μετανάστες χωρίς χαρτιά και

⁸ Οι διατυπώσεις αυτού του τύπου σηματοδοτούν μια μετατόπιση της γλώσσας του κρατικού σχεδιασμού σε μια κατεύθυνση που καταρχήν εμφανίζεται προοδευτική, περιλαμβάνοντας ρητό διαχωρισμό από τις διαδικασίες του gentrification όπως αυτές είναι γνωστές κατά την τελευταία εικοσαετία. Η ρητορική αυτή επί της ουσίας ακυρώνεται εκεί όπου αρχίζει η απαρίθμηση των συγκεκριμένων μέτρων που προτείνει το πόρισμα, τα οποία κινούνται σε μια αναλόγως αυταρχική και αγοραία λογική με αυτό από το οποίο υποτίθεται διαχωρίζονται. Αν το δει κανείς πιο προσεκτικά, οι διαβεβαιώσεις για την προστασία του κοινωνικού πλούτου της περιοχής είναι επί της ουσίας καθησυχαστικά σήματα προς του μικρούς ιδιοκτήτες καταστημάτων και ακινήτων, αρκετοί από τους οποίους έχουν διαμαρτυρηθεί για την επικείμενη αλλοίωση του χαρακτήρα της περιοχής σε περιστάσεις όπως η ανακοίνωση της πεζοδρόμησης της οδού Αθηνάς. Αρκετοί άλλοι συντελεστές του σημερινού “κοινωνικού πλούτου”, όπως οι “λαθρομετανάστες” και οι τοξικοεξαρτημένοι, δεν βρίσκουν καμία θέση στο σχέδιο. Είναι προφανές ότι το μοντέλο του πολίτη του Κέντρου της Αθήνας που έχει κατά νου η κρατική διοίκηση είναι αυστηρά επιλεκτικό–βλ.Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής, πόρισμα *Ένα Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας*, 6/2010, Α. Αραβαντινός, *Μια πεζοδρόμηση... πολλά προβλήματα*, άρθρο στην εφημερίδα Ελευθεροτυπία, 29/9/2008 και Χ. Τζαναβάρα, *Οδός Αθηνάς, Πεζόδρομος ή downtown Κολωνάκι*; άρθρο στην εφημερίδα Ελευθεροτυπία, 27/9/2008

⁹ <http://istorikoghetto.wordpress.com>

τοξικοεξαρτημένους στο ανοιχτό πολυϊατρείο της οδού Σαπφούς κλπ.

Οι κοινωνικές ομάδες που προαναφέρθηκαν επιδιώκουν, η καθεμία με το δικό της τρόπο, μια λιγότερο ή περισσότερο βίαιη ανάπλαση (ή, σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιεί η Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής, "αναασυγκρότηση") της υπό μελέτη περιοχής. Τα συμφέροντα και οι προσδοκίες τους μπορεί να είναι σε ένα βαθμό αποκλίνοντα ή και αντιθετικά, ωστόσο στη σημερινή συγκυρία συγκροτούν μια πλατιά κοινωνική συμμαχία που ασκεί πιέσεις προς αυτή την κατεύθυνση. Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να καταχωρηθεί και ένας αριθμός ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών που δραστηριοποιούνται στην περιοχή: καλλιτέχνες, διανοούμενοι, ηθοποιοί, αρχιτέκτονες κλπ. Οι περισσότεροι από αυτούς τοποθετούνται για το θέμα δημόσια και με έντονη ηθική αγανάκτηση. Αρθρογραφούν, μιλούν στα ΜΜΕ, καταθέτουν προτάσεις προς το Δήμο ή την κυβέρνηση και καταγγέλλουν τη σκόπιμη εγκατάλειψη της περιοχής. Παρά την ανθρωπιστική ρητορική, σε τελική ανάλυση το πνεύμα των παρεμβάσεών τους δεν διαφέρει ριζικά από το ανάλογο που διέπει τις τοποθετήσεις των καταστηματαρχών – άλλωστε μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι από αυτούς διατηρούν γραφεία, γκαλερί ή εργαστήρια στην ευρύτερη περιοχή.

Τέλος, στην ίδια πλευρά θα πρέπει να τοποθετηθούν κινήσεις ή πρωτοβουλίες έντονα συντηρητικού, ρατσιστικού και αρκετές φορές ακροδεξιού χαρακτήρα. Δεν θέλω να πω με αυτό ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες για τις οποίες έγινε λόγος προηγουμένως μπορούν κατά κάποιο τρόπο να συμψηφισθούν με τέτοιες υπερσυντηρητικές συλλογικότητες. Όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια, όμως, η ρατσιστική ρητορική κατέχει σημαντική θέση στο λόγο που αναπτύσσεται σχετικά με την πλατεία Θεάτρου, όπως συμβαίνει και για περιοχές που παρουσιάζουν αναλογίες ως προς την κοινωνική σύνθεση (Αγ. Παντελεήμονας, πλ. Αττικής, πλ. Βάθη κ.ά). Παρά το κατά τα άλλα περιορισμένο (αν και ενισχυόμενο) πολιτικό της βάρος, η ακροδεξιά βλέπει στα ζητήματα της υποβάθμισης του Κέντρου ένα προνομιακό πεδίο παρέμβασης. Και πράγματι, ο τρόπος με τον οποίο τίθεται το θέμα βρίσκεται πολύ κοντά στα δικά της χωράφια. Έτσι, οι ρατσιστικές ομάδες και οργανώσεις όχι μόνο αναφέρονται σταθερά και αδιάλειπτα στο ζήτημα με μια φρασεολογία η οποία πλησιάζει επικίνδυνα στον επίσημο κρατικό λόγο¹⁰, αλλά είναι και σε θέση να παίρνουν πολιτικές πρωτοβουλίες που έχουν

¹⁰ Μια γρήγορη ματιά σε ορισμένα από τα πολυάριθμα ρατσιστικά, εθνικιστικά ή/και νεοναζιστικά σάιτ είναι από μόνη της αρκετά πειστική (δεν παρατίθεται εδώ κανένα για ηθικούς και πολιτικούς λόγους)

ευρύτερη απήχηση από τη στενή πολιτική του βάση. Η πρωτοβουλία "παραιμπόριο STOP" (εικ.6), που συχνά συντονίζει τη δράση της (η οποία συνίσταται κυρίως σε επιθέσεις και προπηλακισμούς εναντίον Αφρικανών πλανόδιων μικροπωλητών) μέσω facebook, αποτελεί ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα, έχοντας αποσπάσει, απ' ό,τι φαίνεται, την υποστήριξη αρκετών καταστηματαρχών του Κέντρου. Αυτό αληθεύει ακόμα περισσότερο για συντηρητικές κινήσεις, οι οποίες δεν υποστηρίζονται άμεσα από ακροδεξιές πολιτικές οργανώσεις, ούτε αναπτύσσουν το ίδιο εξόφθαλμα ρατσιστικό λόγο, έχουν, ωστόσο, για αυτό το λόγο πολύ μεγαλύτερη κοινωνική νομιμοποίηση. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Κίνησης Πολιτών Κέντρου Αθήνας (ΚΙ.ΠΟ.Κ.Α.)¹¹, μιας ΜΚΟ με πρόεδρο τον ιερέα του Αγίου Κωνσταντίνου και μέλη μεταξύ άλλων μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις της Ομόνοιας¹². Η αφίσσα της ΚΙ.ΠΟ.Κ.Α. βρίσκεται σε πολλές βιτρίνες ελληνικών καταστημάτων στην περιοχή και ευρύτερα στο Κέντρο. Η γλώσσα που μετέρχεται η κίνηση είναι σχετικά μετριοπαθής, ωστόσο αυτό δεν εμποδίζει τους βουλευτές του ΛΑΟΣ να κάνουν επερωτήσεις στη Βουλή μεταφέροντας τις θέσεις της¹³.

Εκδίκηση και αντίσταση

Η στρατηγική της "ανασυγκρότησης" του Κέντρου, ακόμα και στις λιγότερο επιθετικές της εκδοχές, προϋποθέτει την απομάκρυνση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Οι ομάδες αυτές υποδεικνύονται ως βασικό συστατικό της εικόνας της υποβάθμισης και της εγκατάλειψης. Άμεσα ή έμμεσα, ενοχοποιούνται για την υφιστάμενη κατάσταση και, κατά παράδοξο τρόπο, για τις δικές τους συνθήκες διαβίωσης, γιατί αυτό είναι το πιο δυσάρεστο που συμβαίνει στην περιοχή. Σε αυτόν τον παράδοξο κλειστό κύκλο, όπου άνθρωποι καταδικάζονται σε κοινωνική απομόνωση επειδή ακριβώς τη βιώνουν ήδη, θα επανέλθουμε αργότερα. Αυτό στο οποίο πρέπει εδώ να δοθεί έμφαση είναι ότι η "ανασυγκρότηση", ως βελτιωμένη εκδοχή εξευγενισμού, είναι μια εκδικητική στρατηγική για το Κέντρο της Πόλης¹⁴. Εκδικητική απέναντι σε αυτούς που εμφανίζονται ως αδύναμοι κρίκοι.

¹¹ kipoka.wordpress.com

¹² βλ. και Κ. Ονισένκο, *Κινητοποιήσεις από καταστηματαρχες και κατοίκους*, ρεπορτάζ στην εφημερίδα Καθημερινή, 27/1/2010

¹³ βλ. ερώτηση των βουλευτών Αθ. Πλεύρη και Α. Γεωργιάδη με θέμα "Κίνηση Πολιτών Κέντρου Αθήνας" στη Βουλή, 15/1/2010

¹⁴ N. Smith, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, 1996

Κι όμως, η εκδικητική αυτή στρατηγική δεν είναι χωρίς κινδύνους ούτε για το κράτος, ούτε για την κοινωνική συμμαχία που την επιδιώκει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Η δύναμη αδράνειας, οι αντιστάσεις και οι αντίρροπες δυνάμεις που ασκούνται στην περιοχή δεν είναι καθόλου αμελητέες. Αν από τη μια πλευρά η πλατεία Θεάτρου δέχεται τις πιέσεις των παρακείμενων εξευγενισμένων περιοχών νότια και δυτικά και του συγκριτικά αναβαθμισμένου ανατολικού τμήματος του τριγώνου Κλεάνθη-Schaubert, από την άλλη λειτουργεί ως χοάνη που συλλέγει όλα εκείνα (δραστηριότητες και ανθρώπους) που οφείλουν να αποβάλουν αυτές οι περιοχές. Αυτό το ρόλο, άλλωστε, της επεφύλαξε κατά περιόδους το κράτος συνειδητά, μη έχοντας καλύτερη επιλογή – μια τέτοια περίοδος ήταν οι ολυμπιακοί αγώνες του 2004, όταν στην πλατεία Θεάτρου, τη Γερανίου και τη Μενάνδρου στοιβάχτηκε βιαστικά ό,τι δεν έπρεπε να φαίνεται στην Ομόνοια (και κατά βάση η διακίνηση ναρκωτικών). Στη σημερινή πραγματικότητα η πλατεία Θεάτρου δεν είναι αυτονόητο ότι βλέπει το μέλλον της αποκλειστικά στο Γκάζι ή το Μεταξουργείο (που πάντως επίσης δεν έχει εγκαταλείψει ακόμα κάθε αντίσταση). Θα μπορούσε επίσης να το βλέπει, πχ, στην πλατεία Βάθη.

Κατά πρώτον, η ίδια η αστική τάξη δεν είναι ενιαία ως προς τις επιδιώξεις της στην περιοχή. Ένα καθόλου αμελητέο τμήμα του μεγάλου και του μικρού κεφαλαίου εμπλέκεται οργανικά στην οικονομική δραστηριότητα που αναπτύσσεται σήμερα στην περιοχή και δεν είναι διατεθειμένο να την εγκαταλείψει αμαχητί, αν δεν παρουσιαστεί μια καλύτερη εναλλακτική. Ο τύπος συναλλαγών στις οποίες επιδίδεται δεν απολαμβάνει μεγάλης ηθικής καταξίωσης, και μάλιστα πολύ συχνά δεν είναι καν νόμιμος. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν είναι και υπαρκτός, άρα και ικανός να ασκήσει πιέσεις και να φέρει προσκόμματα σε σχέδια του κράτους ή/και αντίπαλων μερίδων του κεφαλαίου.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το εμπόριο ναρκωτικών ή η μαστροπεία προσφέρονται για ιδιαίτερα προσοδοφόρες επενδύσεις. Δεν είναι επίσης μυστικό ότι το παράνομο καθεστώς στο οποίο λειτουργούν εξασφαλίζει σε τέτοιους κλάδους μονοπωλιακά υπερκέρδη που υπερβαίνουν κατά πολύ το μέσο ποσοστό κέρδους. Για μια κατηγορία επενδυτών, η ηθική απαξία αυτών των δραστηριοτήτων έχει ελάχιστη σημασία μπροστά σε αυτό το γεγονός. Αν δεν υπάρξουν οι συνθήκες που θα καθιστούσαν ανάλογες επενδύσεις σε άλλους κλάδους το ίδιο κερδοφόρες, είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη μερίδα κεφαλαιοκρατών δεν θα παραιτηθεί οικειοθελώς.

Ταυτόχρονα, η ενοικίαση παλιών και με ελάχιστες απαιτήσεις επανατοποθέτησης κεφαλαίων γραφείων, βιοτεχνιών ή αποθηκών σε μετανάστες δεν είναι και τόσο κακή επιλογή για τους ιδιοκτήτες ακινήτων. Μπορεί να συμβάλει σε τελική ανάλυση στην καθήλωση των τιμών γης, ωστόσο η τρέχουσα πρακτική της ενοικίασης δωματίων, σε καθένα από τα οποία διαμένουν 4,6 ή και περισσότεροι άνθρωποι πληρώνοντας ο καθένας πάνω από 100 ευρώ το μήνα¹⁵, παρέχει ένα διόλου ευκαταφρόνητο, άμεσα και κυρίως χωρίς σημαντικό ρίσκο εισόδημα. Για αυτό το λόγο αρκετοί ιδιοκτήτες ακινήτων, ιδίως όταν διαθέτουν περιορισμένη οικονομική δύναμη, και επομένως περιορισμένη ικανότητα ανάληψης επενδυτικού ρίσκου, τείνουν να τηρούν παθητική στάση προς τα σχέδια "ανασυγκρότησης". Προκειμένου να αποσπάσει την ενεργό συμπαράσταση του συνόλου των ιδιοκτητών της περιοχής, μια πρόταση ανάπλασης της πλατείας Θεάτρου οφείλει να πείσει ότι ο χρόνος και οι δαπάνες που απαιτεί αξίζουν τον κόπο.

Τέλος, η παρουσία ενός σημαντικού αποθέματος φθηνής, ανειδίκευτης ή μισο-ειδικευμένης και συχνότατα μαύρης εργατικής δύναμης σε άμεση γειτνίαση με τις δραστηριότητες της αγοράς και ευρύτερα του Κέντρου δημιουργεί από ορισμένες απόψεις αξιολογικά πλεονεκτήματα (όπως, από άλλες απόψεις, και προβλήματα) για τους εργοδότες. Ακόμα μεγαλύτερες αντιφάσεις και διλήμματα για την ίδια την κίνηση του κεφαλαίου δημιουργεί το αβέβαιο περιβάλλον της κρίσης, που εγκυμονεί όχι μόνο μεγάλους κινδύνους, αλλά υπό κάποιες προϋποθέσεις και τεράστιες ευκαιρίες. Σε αυτό, όμως, θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

Διάφορες κατηγορίες μεσαίων στρωμάτων έχουν επίσης σημαντικούς λόγους να αντιδρούν ή να δυσπιστούν απέναντι την "ανασυγκρότηση". Οι βιοτέχνες, μετά από 15 χρόνια διαρκούς συρρίκνωσης μιας από τις παραδοσιακές τους πιάτσες, δε βλέπουν στα σχέδια παρά την αναγγελία της ολοκληρωτικής τους εξαφάνισης. Η αναφορά που κάνει παρεμπιπτόντως το πόρισμα της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Περιβάλλοντος της Βουλής στη διατήρηση των μη οχλουσών βιοτεχνιών δεν είναι σε θέση να αντισταθμίσει τη λειτουργία των νόμων της αγοράς. Με ανάλογους κινδύνους έρχονται αντιμέτωπες διάφορες κατηγορίες εμπόρων, όπως πχ οι έμποροι εργαλείων ή ακόμα και οι Κινέζοι καταστηματάρχες, η υψηλή συγκέντρωση των οποίων στην περιοχή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στα χαμηλά ενοίκια. Όλες αυτές οι μικροαστικές ομάδες από τη

15 Π. Γιογιακάς, *Τα γκέτο του σήμερα, φιλέτα του αύριο*, ρεπορτάζ στην εφημερίδα Τα Νέα, 27/6/2007 και Γ. Δάμα, *Στο γκέτο της Γερανίου*, ρεπορτάζ στην εφημερίδα Ελευθεροτυπία, 12/4/2010

μια εξοργίζονται για την υποβάθμιση της περιοχής και από την άλλη αισθάνονται την πίεση του ανταγωνισμού από το μεγάλο κεφάλαιο, καθώς και την απειλή μιας απότομης ανόδου των τιμών γης. Τείνουν, έτσι, να παίρνουν ενδιάμεσες και αμφιταλαντευόμενες θέσεις, στρεφόμενες τη μια φορά ενάντια στο κράτος και την άλλη ενάντια στους μετανάστες και τους τοξικοεξαρτημένους.

Υπάρχει όμως και ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων που τοποθετείται καθαρά και κατ' ανάγκη στην απέναντι πλευρά. Είναι όλοι αυτοί που δεν έχουν τίποτα να κερδίσουν από τα σχέδια της αναβάθμισης, γιατί απλούστατα αυτά τους αποκλείουν. Η πρώτη και βασική τέτοια κατηγορία είναι οι μετανάστες. Είναι αδύνατο εδώ να αναλύσει κανείς πλήρως τα ιδιαίτερα κοινωνικά γνωρίσματα ενός τόσο μεγάλου και ανομοιογενούς συνόλου. Ορισμένες βασικές παρατηρήσεις, όμως, είναι οπωσδήποτε χρήσιμες:

- Στην περιοχή συγκεντρώνονται πολλές και διαφορετικές μεταναστευτικές ομάδες, οι περισσότερες από τις οποίες έλκονται από τις ευκαιρίες απασχόλησης που δημιουργούνται μέσα και γύρω από την αγορά. Τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε επιμέρους ομάδας ή κοινότητας διαφέρουν σε βαθμό αρκετό, ώστε να δημιουργούν ενίοτε σημαντικές αντιπαλότητες μεταξύ τους¹⁶. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, καταλαμβάνουν τις κατώτερες θέσεις στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και βιώνουν στο σύνολό τους συνθήκες άγριου κοινωνικού αποκλεισμού και μεγάλα ποσοστά ανεργίας.
- Στην ευμενέστερη κοινωνικά θέση φαίνεται ότι βρίσκονται οι Κινέζοι, οι οποίοι είναι στο μεγαλύτερό τους ποσοστό ιδιοκτήτες καταστημάτων¹⁷ ή υπάλληλοι στα ίδια αυτά καταστήματα (εικ.7). Στα μισά ή και παραπάνω από αυτά τα καταστήματα πωλούνται φτηνά είδη ρουχισμού. Η ιδιότητα του καταστηματούχου, πάντως, δεν περιβάλλει

16 Βλ. για παράδειγμα σειρά σχετικών ρεπορτάζ στην εφημερίδα τα Νέα στις 26,27 και 28/5/2010

17 Σύμφωνα με μια εκδοχή, οι Κινέζοι καταστηματούχες έφτασαν λίγο μετά τις αρχές της δεκαετίας του 2000 ομαδικά και με οργανωμένο τρόπο στην Αθήνα από το Μιλάνο, από όπου εκδιώχθηκαν με ρατσιστικό τρόπο. Η πληροφορία, πάντως, προέρχεται από εργασία στο πλαίσιο του ΔΠΜΣ Πολεοδομίας – Χωροταξίας του ΕΜΠ, στην οποία η πηγή δεν αναφέρεται – Γ. Ιωαννίδης, *Οδοί Σοφοκλέους και Ευριπίδου*, σπουδαστική εργασία στο μάθημα *Θέματα Αστικού Σχεδιασμού*, 2003

τους Κινέζους ιδιοκτήτες με ιδιαίτερο κοινωνικό κύρος, γεγονός που σίγουρα έχει να κάνει με τον ανταγωνισμό που δημιουργούν προς τα ελληνικά καταστήματα¹⁸. Οι κοινότητες που επικρατούν στην περιοχή της πλατείας Θεάτρου είναι οι Πακιστανοί και οι Μπαγκλαντέζοι, οι οποίοι έχουν γενικά σχετικά ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης και αυτοοργάνωσης. Διατηρούν στην περιοχή γραφεία συλλόγων και εφημερίδων, χώρους θρησκευτικής λατρείας, εντευκτήρια, καθώς και καταστήματα (εστιατόρια, κουρεία, τηλεφωνικά κέντρα, βίντεο-κλαμπ κλπ) που απευθύνονται κατά βάση στις ίδιες τις κοινότητες, ωστόσο στο μεγαλύτερό τους ποσοστό απασχολούνται είτε ως εργάτες στη Βαρβάκειο αγορά¹⁹, είτε ως υπάλληλοι σε ελληνικά καταστήματα²⁰. Οι Αφρικανοί μετανάστες (Νιγηριανοί, Σομαλοί, Σουδανοί, Ερυθραίοι) βρίσκονται, απ' ό,τι φαίνεται, στη δυσμενέστερη κοινωνικά θέση. Τοποθετούνται στο περιθώριο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και υποχρεώνονται συχνά να εμπλακούν σε άτυπες ή/και παράνομες δραστηριότητες²¹. Είναι ενδεικτικό ότι, παρά την έντονη παρουσία τους στην περιοχή, υπάρχουν ελάχιστα καταστήματα με Αφρικανούς ιδιοκτήτες. Τα ίδια περίπου φαίνεται να ισχύουν για τους Αφγανούς (που πρόσφατα έχουν ενισχύσει την παρουσία τους στην περιοχή) και

18 Ο ρατσιστικός λόγος δεν χαρίζεται σε κανέναν μετανάστη. Έτσι, όσοι δεν κατηγορούνται συλλήβδην ως προαγωγοί, ντίλερ, κλέφτες ή δολοφόνοι, πουλάνε κατά τεκμήριο προϊόντα που εκρήγνυνται ή προκαλούν ηλεκτροπληξία

19 Επιπλέον, σύμφωνα με στοιχεία μελέτης του Ι.ΜΕ.ΠΟ. οι Μπαγκλαντέζοι και οι Πακιστανοί αποτελούν κατά σειρά τις δύο μεταναστευτικές ομάδες με το υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης στη μεταποιητική βιομηχανία - βλ. Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Μελέτη για λογαριασμό του Ι.ΜΕ.ΠΟ., 11/2004

20 Οι δύο αυτές κοινότητες είναι δύσκολο να διακριθούν απόλυτα μεταξύ τους, όπως και με αυτή των Ινδών, που είναι επίσης παρούσα στην περιοχή. Εκτός από τις πολιτισμικές συγγένειες, ένας λόγος είναι και το γεγονός ότι αρκετά πακιστανικά ή μπαγκλαντέζικα καταστήματα (ιδίως εστιατόρια) παρουσιάζονται από τους ιδιοκτήτες του ως ινδικά, γιατί αυτό θεωρείται ότι δημιουργεί ευνοϊκότερη εικόνα στην ελληνική πελατεία. Για να είμαστε τίμιοι, πάντως, η αδυναμία του γράφοντος να διακρίνει τις αντίστοιχες γλώσσες παίζει επίσης ένα ρόλο στη δημιουργία αυτής της σύγχυσης.

21 Η μεταφορά της Δ' μονάδας θεραπείας του OKANA και της πιάτσας αγοραπωλησίας ηρωΐνης στη συμβολή των οδών Γερανίου και Σοφοκλέους το 2003 ενέπλεξε αρκετούς Αφρικανούς στις κατώτερες (και πιο εκτεθειμένες στις αστυνομικές εφόδους και την κοινωνική κατακραυγή) του εμπορίου ναρκωτικών.

τους Κούρδους. Τέλος, στην περιοχή υπάρχει επίσης ένας αξιόλογος αριθμός Αράβων και Ιρανών, οι οποίοι έχουν γενικά πιο μακρόχρονη παρουσία και ως εκ τούτου σχετικά μεγαλύτερο βαθμό ενσωμάτωσης.

- Η περιοχή αποτελεί ανέκαθεν πύλη εισόδου εσωτερικών και εξωτερικών μεταναστών στην Αθήνα. Το τελευταίο κύμα μετανάστευσης, ωστόσο, παρουσιάζει από ορισμένες απόψεις μεγαλύτερες αντιστάσεις στη διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης από ό,τι τα προηγούμενα (Αλβανοί, Ρωσοπόντιοι κλπ). Σύμφωνα με στοιχεία του Ι.ΜΕ.ΠΟ.²², πχ, οι κοινότητες των Πακιστανών και των Μπαγκλαντέζων αποτελούνται σε ποσοστό άνω του 95% από άντρες. Η απουσία ενός τόσο βασικού μηχανισμού ενσωμάτωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής όσο είναι η οικογένεια αφ' ενός καταδεικνύει μια πρόθεση προσωρινής μόνο διαμονής, αφ' ετέρου αναβαθμίζει σημαντικά το ρόλο των μεταναστευτικών οργανώσεων και των δικτύων αλληλεγγύης. Ταυτόχρονα, καθιστά αυτές τις κοινότητες δυσκολότερα διαχειρίσιμες από το ελληνικό κράτος.
- Παρά την υποτελή κοινωνικά θέση τους, το καθεστώς παρανομίας ή ημιπαρανομίας στο οποίο ηθελημένα τους καταδικάζει το ελληνικό κράτος²³ και τη μόνιμη απειλή των συνεχώς αυξανόμενων ρατσιστικών επιθέσεων, οι μετανάστες που κατοικούν ή εργάζονται στην περιοχή δείχνουν σημάδια αξιόλογης αντίστασης στην καταπίεση και εκμετάλλευση που δέχονται. Η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 αποτέλεσε ορόσημο για τη συμμετοχή μεταναστών στους κοινωνικούς αγώνες. Οι μαζικότερες οργανωμένες διαδηλώσεις που ακολούθησαν το προκλητικό σκίσιμο του κορανιού από αστυνομικούς το καλοκαίρι του 2009 έδειξαν για πρώτη φορά ότι οι μετανάστες έχουν τη δύναμη και τη διάθεση να υπερασπιστούν μαχητικά τον εαυτό τους, γεγονός που οπωσδήποτε δημιουργεί νέα δεδομένα σε μια περιοχή με τόσο μεγάλη συγκέντρωση μεταναστών.

22 Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Μελέτη για λογαριασμό του Ι.ΜΕ.ΠΟ., 11/2004, σχ.15

23 Για μια ενδιαφέρουσα ανάγνωση της σύγχρονης ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής και της καταδίκης ανθρώπων στην κατηγορία του "λαθραίου" M. Euskirchen, H. Lebuhn, G. Ray, *From Borderline to Borderland: The Changing European Border Regime*, άρθρο στο Monthly Review, v.59, n.6, 11/2007

Ένας από τους λόγους για τους οποίους είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για τους μετανάστες γενικά είναι ότι στο εσωτερικό των ίδιων των κοινοτήτων αναπτύσσεται, εξ αρχής ή βαθμιαία, κοινωνική διαστρωμάτωση ή και πόλωση, βασισμένη (όπως κάθε διαστρωμάτωση) σε σχέσεις εκμετάλλευσης και καταπίεσης. Από αυτή την άποψη, η εν γένει αναφορά στις κοινότητες ανά εθνικότητα εμπεριέχει κατ' ανάγκην ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, το οποίο ενέχει δυνητικούς κινδύνους. Είναι εύλογο, ωστόσο, να πει κανείς ότι η πλειοψηφία των μεταναστών αποτελούν την κατώτερη κοινωνική βαθμίδα στην περιοχή, και ταυτόχρονα ένα κοινωνικό υποκείμενο υπό όρους ικανό να προβάλλει ισχυρές αντιστάσεις στα σχέδια της "ανασυγκρότησης" ή και να αντεκδικηθεί την εκδικητικότητα της πόλης, δηλαδή τις οργανωμένες προσπάθειες για τον αφανισμό ή την εξορία του από το Κέντρο.

Τέλος, η παρουσία των τοξικοεξαρτημένων αποτελεί επίσης ένα ανάχωμα απέναντι στα σχέδια ανάπτυξης, το οποίο δεν είναι καθόλου εύκολο να παρακαμφθεί. Είναι, ασφαλώς, αλήθεια ότι οι χρήστες ναρκωτικών δεν έχουν ιδιαίτερους δεσμούς με την περιοχή. Ακολουθούν γενικά τη μεταβαλλόμενη γεωγραφία της διακίνησης. Στην περιοχή βρέθηκαν όταν οι πιάτσες της Ομόνοιας μεταφέρθηκαν εδώ με την έμμεση υπόδειξη της αστυνομίας. Η πιάτσα της Γερανίου, ωστόσο, είναι σήμερα κεντρική. Η πρόσφατη μεταφορά της Δ' Θεραπευτικής Μονάδας του ΟΚΑΝΑ από την οδό Σοφοκλέους στο νοσοκομείο Σωτηρία, που παρουσιάστηκε επί μακρόν (ακόμα και από τον ίδιο τον ΟΚΑΝΑ) ως το μέτρο που θα έσωζε την περιοχή, δεν εξάλειψε τη διακίνηση στην περιοχή. Αντιθέτως, φαίνεται ότι η διακίνηση και χρήση ναρκωτικών όχι μόνο παραμένει, αλλά και εξαπλώνεται εισβάλλοντας ξανά στις παρυφές του γειτονικού Ψυρρή, το οποίο παρουσιάζει σήμερα λιγότερο "εξευγενισμένη" εικόνα από ό,τι συνέβαινε 5 ή 8 χρόνια πριν. Υπάρχουν πολύ σημαντικοί κοινωνικοί και οικονομικοί λόγοι για αυτό, που δεν είναι εδώ η θέση να αναλυθούν. Αυτό που έχει σημασία να τονιστεί εδώ είναι ότι στη δεδομένη συγκυρία αν η κρατική διοίκηση αποφασίσει να απομακρύνει την πιάτσα της οδού Γερανίου, θα πρέπει να βρει μια περιοχή του Κέντρου για να την αντικαταστήσει. Και αυτή δεν είναι μια εύκολη απόφαση.

Το "γκέτο της Γερανίου" στον κυρίαρχο λόγο

Από το 2007 περίπου και μετά η περιοχή της πλατείας Θεάτρου, της Μενάνδρου και της Γερανίου αποτελούν μόνιμο και κατά διαστήματα κεντρικό σημείο αναφοράς τόσο στα ΜΜΕ και τον τύπο, όσο και στις πολιτικές εξαγγελίες του κράτους και του Δήμου Αθηναίων. Η σκοπιά, βέβαια, διαφέρει κατά περίπτωση. Τα αστυνομικά ρεπορτάζ, η (θεωρούμενη) προοδευτική δημοσιογραφία, οι πολιτικές διακηρύξεις για την "εξυγίανση" της περιοχής ή η ακροδεξιά ρητορική (που για μια περίοδο του 2009 έφτασε να ορίζει την ατζέντα του πολιτικού λόγου) συγκροτούν την αφήγησή τους πάνω σε, λιγότερο ή περισσότερο, διακριτούς μεταξύ τους άξονες: βία, εξαθλίωση, υποβάθμιση, λαθρομετανάστευση. Τα διαφορετικά σημεία εκκίνησης αντιστοιχούν σε ένα βαθμό σε διαφορετικά ηθικά συστήματα αναφοράς. Κατά παράδοξο τρόπο, ωστόσο, οι πιο διαδεδομένες αφηγήσεις, παρά τις μεταξύ τους αποκλίσεις, διέπονται από ορισμένες κοινές ρητές ή άρρητες παραδοχές. Είναι εύλογο ότι το ποια αφήγηση θα επικρατήσει τελικά είναι ζήτημα ζωτικής σημασίας για την ιδεολογική νομιμοποίηση της μιας ή της άλλης "επίλυσης" που θα επιλέξουν το κράτος και η αγορά. Για αυτό το λόγο είναι χρήσιμο να σταθεί κανείς εδώ λίγο περισσότερο.

Τον τόνο στο δημόσιο λόγο σχετικά με την περιοχή τον δίνει ασφαλώς το αστυνομικό ρεπορτάζ (εικ.8). Αυτό δεν θα πρέπει να προξενεί εντύπωση: η εγκληματικότητα και οι κακές συνθήκες υγιεινής επενδύουν παραδοσιακά κάθε αναφορά σε σχέδια για την αναμόρφωση περιοχών που θεωρούνται υποβαθμισμένες. Επιπλέον, το θέμα της ασφάλειας, σε όλες του τις εκδοχές, βρίσκεται εδώ και τουλάχιστον μια δεκαετία στο κέντρο της συζήτησης όχι μόνο για το δημόσιο χώρο, αλλά και για κάθε είδους θέσμισης της συνύπαρξης στη δημόσια σφαίρα. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αντίληψης το ανθρώπινο σώμα στο δημόσιο χώρο αντιπροσωπεύει πριν από όλα μια δυνητική απειλή, από την οποία πρέπει να οχυρωθούμε πάση θυσία. Στον πυρήνα αυτής της συλλογικής νεύρωσης βρίσκεται είναι ένα είδος τρόμου της επαφής σαν αυτό που ο Σένετ περιγράφει ως "ελευθερία από την αντίσταση"²⁴.

Μπορεί κανείς να επεκταθεί πολύ πάνω σε αυτό. Όμως υπάρχει και κάτι άλλο που από τη σκοπιά που εξετάζεται εδώ είναι πιο κρίσιμο. Προκειμένου να ευσταθεί στοιχειωδώς, το επιχείρημα του αστυνομικού ρεπορτάζ πρέπει να

24 R. Sennett, *Flesh and Stone: The Body And The City In Western Civilization*, 1994, ό. αν. στο D. Mitchell, *The annihilation of space by law: roots and implications of anti-homeless laws in the US*, άρθρο στο περιοδικό *Antipode*, τ. 29/3, 1997

ορίσει ή ενδεχομένως να εφεύρει κατηγορίες υποκειμένων. Για να κατασκευαστεί η κοινότητα που πρέπει να οχυρωθεί έναντι του συλλογικού κινδύνου θα πρέπει να οριστεί μια άλλη κοινότητα που αντιπροσωπεύει τον κίνδυνο. Θα πρέπει να υποδειχθούν ολόκληρες κοινωνικές ομάδες ως συλλήβδην υπεύθυνες για αυτή τη συλλογική απειλή: μετανάστες, τοξικοεξαρτημένοι, τσιγγάνοι κλπ.

Προφανώς οι υποψήφιες ομάδες προκύπτουν από τον συνολικό συσχετισμό δύναμης, και όχι τοπικά και ειδικά για τις ανάγκες μιας ανάπλασης. Υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ της αναγνώρισης της ιδεολογικής λειτουργίας των ΜΜΕ και του τύπου και της καθαρής συνωμοσιολογίας, γραμμή η οποία, παρότι δεν είναι ιδιαίτερα λεπτή, συχνά δεν γίνεται διακριτή. Τα ΜΜΕ και ο τύπος μπορούν οπωσδήποτε να ενοχοποιήσουν συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, να κατασκευάσουν μύθους, να επιβάλουν αφηγήσεις, αλλά για τα κάνουν όλα αυτά θα πρέπει να στηριχθούν σε ένα πρωτογενές υπόστρωμα πραγματικών κοινωνικών αντιθέσεων, τις οποίες μπορούν να αναπαράγουν και να οξύνουν, δεν τις δημιουργούν όμως από μόνα τους. Σε μια περίοδο κατά την οποία είναι της μόδας η σημειολογική ή επικοινωνιακή ανάλυση των πραγμάτων να παίρνεται για αιτία τους, η μονομερής οργή προς τα ΜΜΕ είναι δυνατό τελικά να αποκρύπτει τις πραγματικές σχέσεις στις οποίες εδράζεται ο ρόλος τους. Χωρίς να ισχυρίζομαι ότι ως συντελεστές του κυρίαρχου δημόσιου λόγου δεν διαθέτουν ένα βαθμό αυτονομίας, τα ΜΜΕ και ο τύπος δεν λειτουργούν άσχετα από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας που εξωθεί ολόκληρες κοινωνικές ομάδες στο περιθώριο. Αυτό σημαίνει ότι επιλέγουν να θέσουν στο στόχαστρο αυτούς που ήδη βρίσκονται σε υποτελή θέση.

Σημαίνει, όμως, και κάτι άλλο. Η ιδεολογική συμβολή των ΜΜΕ και του τύπου στη νομιμοποίηση μιας μελλοντικής επιθετικής κίνησης του κράτους και της αγοράς για τον πλήρη έλεγχο μιας γκρίζας ζώνης, όπως είναι η πλατεία θεάτρου, δεν βασίζεται τόσο στο ωμό ψέμα (χωρίς να αποκλείεται και αυτό), όσο σε μια επιλεκτική προβολή περιστατικών και χαρακτηριστικών, σε μια παραποίηση των πραγματικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο χώρο μέσω στρατηγικών εμφάσεων. Έτσι, οι επιθέσεις, οι ληστείες, τα μαχαιρώματα κλπ προβάλλονται περίπου ως η μόνη μορφή κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην περιοχή (εικ.9). Αυτή, ωστόσο, είναι απλώς η πιο χοντροκομμένη από μια σειρά στρατηγικών επιλεκτικών εμφάσεων:

- Από όλα τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο δράστη μιας οποιασδήποτε αντικοινωνικής πράξης, το αστυνομικό ρεπορτάζ επιλέγει κατά κανόνα την εθνικότητα, ή, για την ακρίβεια, τη μη ελληνική εθνικότητα: “αλλοδαπός”. Αυτή η επιλογή δεν είναι ούτε τυχαία, ούτε άσχετη με το συγκεκριμένο τόπο. Στα Εξάρχεια, για παράδειγμα, ο αντίστοιχος κρίσιμος προσδιορισμός θα ήταν “αντιεξουσιαστής” ή “αριστεριστής” (στην πλατεία Θεάτρου δεν ενδιαφέρει αν ο αλλοδαπός είναι αριστερός, δεξιός ή οτιδήποτε άλλο), σε μια τυχαία μεσοαστική γειτονιά ενδεχομένως απλώς “τριανταεφτάχρονος” ή “εξηνταδιάχρονη”. Από αυτή την άποψη, ο δημοσιογραφικός λόγος υπόκειται στις ταξινομήσεις της ακροδεξιάς ρατσιστικής ρητορικής, ακόμα κι αν το αρνείται.
- Χωρίς να γίνεται απαραίτητα κάποιος συγκεκριμένος ρητός συσχετισμός, διαφορετικές καταστάσεις συνδέονται μεταξύ τους διαμέσου της ταυτόχρονης ή παράλληλης προβολής τους. Η εγκληματικότητα ή η χρήση ναρκωτικών, πχ, συνδέονται με την εικόνα της ομαδικής κατοίκησης μεταναστών σε πρώην χώρους γραφείων ή σε κατειλημμένα κτίρια, κατά τρόπο ώστε να υπονοείται ότι η λύση προϋποθέτει την απομάκρυνση αυτού του τύπου κατοικίας, δηλαδή την εκδίωξη ανθρώπων. Μέσα από τέτοιους σχεδόν καταναγκαστικούς συνειρμούς ενοχοποιείται ένας τρόπος κατοίκησης και ένα καθεστώς ύπαρξης που καθιστά το χώρο παθογόνο. Απέναντι σε αυτή την κατάσταση προκρίνονται σχεδόν αυτονόητα δύο αρχέτυπες πρακτικές ελέγχου: το πογκρόμ και η απολύμανση (εικ.10) – και πράγματι, για το πρώτο φροντίζει ήδη η αστυνομία, για το δεύτερο η Νομαρχία²⁵. “Η

²⁵ Είναι ταυτόχρονα ενδιαφέρον και ανησυχητικό ότι η ίδια συμβολικά υγειονομική αντίληψη διέπει όχι μόνο ρατσιστικές κινήσεις κατοίκων (όπως αυτών του Αγίου Παντελεήμονα), αλλά και πρωτοβουλίες που τοποθετούν τον εαυτό τους στον αντίποδα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παρέχουν κάποιες από τις περιοδικές καμπάνιες για την εξάλειψη του εμπορίου ναρκωτικών στην πλατεία Εξαρχείων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αμέσως μετά την απομάκρυνση των τοξικοεξαρτημένων, ο χώρος της πλατείας πλένεται με λάστιχο – προφανώς όχι από τα ίχνη του εμπορίου, αλλά από αυτά των ίδιων των χρηστών. Ακόμα πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μαρτυρία της αρχιτέκτονος Κατερίνας Πιτούλη, που έχει το σπίτι και το γραφείο της στην περιοχή της πλατείας Θεάτρου. Διαμαρτυρόμενη για τις συνθήκες υγιεινής που επικρατούν στην περιοχή, η αρχιτέκτονας αναφέρει ότι η ίδια και οι συνεργάτες της αλλάζουν παπούτσια μόλις μπουν στο γραφείο, προκειμένου να μη μεταφέρουν μολυσματικές ασθένειες, καθώς και ότι για τον ίδιο λόγο δεν αφήνει τα σκυλιά της να πατήσουν στο δρόμο και το πεζοδρόμιο! – βλ. *Το γκέτο του ρατσισμού*,

εξουδετέρωση του χώρου είναι εξουδετέρωση ανθρώπων”²⁶.

- Αν η υπόδειξη του συλλογικού υποκειμένου που ενοχοποιείται είναι καταχρηστική, ο ορισμός εκείνου που υπόκειται στη διαρκή απειλή είναι σχεδόν σχιζοφρενικός. Ο ρόλος αυτού του επαπειλούμενου υποκειμένου, ωστόσο, είναι αναντικατάστατος. Πρέπει να επινοηθεί ένα είδος τυπικού παρατηρητή ή περαστικού, αφαιρώντας όλους τους συγκεκριμένους κοινωνικούς προσδιορισμούς. Όσοι δεν ανήκουν στους ενόχους συμπιέζονται στη φιγούρα του περαστικού, που για να συγκροτηθεί ως διακριτή θα πρέπει να είναι αμέτοχη της κατάστασης. Αυτό, όμως, θέτει το εξής πρόβλημα: ως αμέτοχος, ο περαστικός αντικειμενικά διατρέχει πολύ λιγότερο κίνδυνο από τις κοινωνικές ομάδες που εμπλέκονται οργανικά στο πλέγμα των αντιθέσεων της περιοχής. Πρέπει, έτσι, να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι οι ίδιες ομάδες που ενοχοποιούνται στον κυρίαρχο δημόσιο λόγο είναι και οι μόνες που διατρέχουν σοβαρούς κινδύνους. Τα αστυνομικά δεδομένα δείχνουν ότι, εκτός από μικροκλοπές, στην πραγματικότητα πολλοί λίγοι πράγματα κινδυνεύουν να πάθουν οι περαστικοί. Προκειμένου να στοιχειοθετηθεί ο υποτιθέμενος κίνδυνος του περαστικού, θα πρέπει να θεωρηθεί συνακόλουθος του πραγματικού κινδύνου που διατρέχουν οι εμπλεκόμενες κοινωνικές ομάδες. Το να μαχαιρωθεί ένας Μπαγκλαντζέζος ή Σομαλός δεν αντιμετωπίζεται ως δυστυχές περιστατικό για τον ίδιο, αλλά ως προμήνυμα κινδύνου για το κοινωνικό σύνολο ως άθροισμα τυπικών περιστατικών²⁷. Έτσι, η πραγματική δυστυχία δεν είναι απλώς αδιάφορη, αλλά ποινικοποιείται ευθέως. Το “γκέτο”, που δήλωνε κάποιου είδους καταναγκαστικό εγκλεισμό σε μια περιοχή, γίνεται συνώνυμο του “άβατου”, που σημαίνει μια περιοχή αφιλόξενη για τον περαστικό (εικ.11). Έτσι, ο κάτοικος του γκέτο από θύμα γίνεται θύτης.

ρεπορτάζ στην εφημερίδα Athens Voice, 20/5/2009

26 D. Mitchell, The annihilation of space by law: roots and implications of anti-homeless laws in the US, άρθρο στο περιοδικό Antipode, τ. 29/3, 1997

27 Τον Απρίλη του 2009 ο ηθοποιός Γιώργος Καραμίχος κατήγγειλε ότι έχει πέσει επανειλημμένα θύμα βίας κοντά στο σπίτι του στην πλατεία Θεάτρου. Ένα από τα περιστατικά που περιέγραψε ήταν ότι δεν μπορούσε να βγει από το σπίτι του επειδή 4 άτομα κείτονταν στη σκάλα σε κωματώδη κατάσταση - βλ. κεντρικό δελτίο ειδήσεων του Alpha, 16/4/2009 www.youtube.com/watch?v=SvwnQXR00AM

Η στρατηγική της επιλεκτικής έμφασης αναδεικνύει σε προνομιακή πηγή του αστυνομικού ρεπορτάζ τη μεμονωμένη μαρτυρία και όχι, πχ, τη συστηματική παρατήρηση ή τα δεδομένα επιστημονικών μετρήσεων. Η άμεση μαρτυρία φαίνεται πιο αδιαμεσολάβητη, και άρα πιο πειστική. Και όμως, είναι προφανές ότι χρησιμοποιώντας τέτοιες μαρτυρίες μπορεί κανείς να υποστηρίξει ο,τιδήποτε. Προσκομίζοντας αντίπαλες μεμονωμένες μαρτυρίες για να υποστηρίξει (σε ένα βαθμό) αντίπαλες αφηγήσεις, η προοδευτική δημοσιογραφία μπορεί να κερδίσει μόνο βραχύβιες νίκες, και αυτές με το τίμημα της προσχώρησης στη γλώσσα του αστυνομικού ρεπορτάζ και σε έναν τύπο επιχειρήματος που ευνοεί τη διαστρέβλωση²⁸.

Λειτουργώντας μέσα στο πλαίσιο που ορίζει το αστυνομικό ρεπορτάζ, η προοδευτική δημοσιογραφία υποχρεώνεται να διολισθήσει σε μια συντηρητική γλώσσα που αρθρώνεται και πάλι γύρω από τη λογική της αστυνόμευσης. Οι επιχειρήσεις σκούπα, οι βίαιες και ταπεινωτικές συλλήψεις, η αυθαιρεσία των αστυνομικών κλπ καταγγέλλονται, αλλά ταυτόχρονα αντιπαραβάλλονται στο πραγματικό καθήκον της αστυνομίας, να προστατεύει τους "απλούς πολίτες" (τον περαστικό) και να τα βάζει με τους πραγματικούς υπεύθυνους. Αντί να κυνηγάει τους εξαρτημένους, να πιάσει τους ναρκέμπορους, αντί να εξαντλεί τη βαρβαρότητά της στους "λαθρομετανάστες", να εξαρθρώσει τα κυκλώματα των μαστροπών και των δουλεμπόρων. Εκεί εντοπίζεται η ευθύνη του κράτους, και όχι, ας πούμε, στη διάλυση των κοινωνικών παροχών, στην υπόθαλψη της μαύρης εργασίας και της άγριας εκμετάλλευσης των μεταναστών κλπ. Αυτό που τελικά δεν αμφισβητείται επί της ουσίας είναι ότι η περιοχή θέτει ένα πρόβλημα κατά βάση αστυνομικού τύπου. Ο χώρος παραμένει στιγματισμένος ως το συμβολικό κέντρο της παθογένειας στην πόλη. Οι μετανάστες και οι τοξικοεξαρτημένοι το πολύ από θύτες να (ξανα)γίνονται θύματα, παραμένουν όμως εξαρτήματα του κακού, στο βαθμό που αντικειμενικά αναπαράγουν μια επικίνδυνη και προβληματική κατάσταση. Μια πολιτική πρόταση που θα έθετε στο επίκεντρο τις ανάγκες και τα προβλήματά τους είναι έτσι άνευ αντικειμένου.

Το ιδεολογικό αυτό περιβάλλον κατατείνει στο γενικευμένο αίτημα της κρατικής παρέμβασης για την εξυγίανση της περιοχής. Τα κρατικά σχέδια μπορούν κάλλιστα να αποφύγουν εκφράσεις που έχουν καταστεί κακόφημες,

²⁸ βλ. για παράδειγμα την εκπομπή Έρευνα του Π. Τσίμα με τίτλο *Πέντε λεπτά από την Ομόνοια* - www.youtube.com

όπως ο εξευγενισμός, και να προσφύγουν σε όρους όπως η “ανασυγκρότηση”²⁹ ή η “αναβάθμιση”, σκιαγραφώντας επί της ουσίας την ίδια προοπτική για την περιοχή. Μπορούν να αποποιούνται τις “επιχειρήσεις σκούπα” και παρόλα αυτά να ξεκινούν τις προτάσεις τους ακριβώς από το ζήτημα της ασφάλειας και της αποκατάστασης της έννομης τάξης. Μπορούν να εμφανίσουν τον εαυτό τους ως την πιο προοδευτική διέξοδο, το ελάχιστο δυνατό κακό έναντι αυτού που προβάλλεται ως κοινή γνώμη και που πλειοδοτεί σε συντηρητική ρατσιστική ρητορεία.

Τόσο για να καταστεί πρόσφορο το έδαφος για την εκπόνησή του, όσο και για να τελεσφορήσει οποιοδήποτε κρατικό ή δημοτικό σχέδιο, δεδομένης μάλιστα της θεσμικής και εκτελεστικής αδυναμίας του κεντρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα, είναι απαραίτητο να παρουσιαστεί ως απάντηση σε ένα κοινωνικό αίτημα, προσεκτικά επιλεγμένο ανάμεσα στην πληθώρα των αντιφατικών επιδιώξεων που αναπτύσσονται στο χώρο. Για να γίνει αυτό, ωστόσο, θα πρέπει να υπάρχει ένα στοιχειώδες υπόστρωμα συνύπαρξης. Με αυτή την έννοια ίσως είναι αλήθεια ότι μια περιοχή γκέτο δεν ενδείκνυται, καθώς δεν μπορεί να παρέχει ευκαιρίες για την κινητοποίηση εσωτερικών δυνάμεων³⁰. Το κράτος, ο δήμος ή η αγορά έχουν ανάγκη να συνάψουν συμμαχίες με συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες που είναι παρούσες στην περιοχή, έτσι ώστε τα ανεπιθύμητα κοινωνικά υποκείμενα (γιατί για αυτό ακριβώς πρόκειται τελικά) να αποβληθούν από την περιοχή με ένα τρόπο που μοιάζει φυσικός, οργανικός, αν όχι και ανεξάρτητος από τις δικές τους προθέσεις. Η περιοχή οφείλει να παρουσιαστεί σαν γκέτο κυρίως επειδή δεν είναι ακριβώς αυτό. Έτσι προκύπτει το εξής παράδοξο: η κοινωνική συνύπαρξη που αποτρέπει τη γκετοποίηση της περιοχής εκτός από ασπίδα προστασίας των αδύναμων κοινωνικών ομάδων, μπορεί να είναι ταυτόχρονα όπλο στα χέρια της αντίπαλης πλευράς.

²⁹ Απ' ό,τι φαίνεται, το περιεχόμενο του “ανασυγκρότηση” στα σχέδια του ΥΠΕΚΑ ταυτίζεται ουσιαστικά με το αντίστοιχο αυτού που ο Neil Smith αναφέρει ως *regeneration*, περιγράφοντας μια νέα εκδοχή του *gentrification*, λιγότερο απαξιωμένη στην κοινωνική συνείδηση και περισσότερο βασισμένη στη σύμπραξη ιδιωτικού και δημόσιου τομέα – N. Smith, *New Globalism, New Urbanism: Gentrification as a global urban strategy*, άρθρο στο περιοδικό *Antipode*, τ. 34/3, 2002

³⁰ Αυτό είναι το επιχείρημα των συγγραφέων του άρθρου *Εξαρχείων μυθολογίες* που αναφέρεται στα σχέδια ανάπτυξης των Εξαρχείων κατά τη δεκαετία του 1980 – βλ. Μ. Κοπανάρη, Σ. Σταυρίδης, Γ. Αναγνωστόπουλος, *Εξαρχείων μυθολογίες*, άρθρο στο περιοδικό *Εφήμερη Πόλη*, τ. 5-6, 4/1985

Τάσεις και προοπτικές

Παρά τη σημαντική ιδεολογική προεργασία, τις περιοδικές επιδείξεις δύναμης της αστυνομίας, τις βίαιες εκκενώσεις κτιρίων που έχουν καταληφθεί από τους μετανάστες³¹, τα επιχειρηματικά σχέδια για την περιοχή και τις συχνές δολοφονικές παρακρατικές επιθέσεις, ο κρατικός μηχανισμός δεν είναι σε θέση να ελέγξει απόλυτα την περιοχή. Τα σενάρια εξέλιξης που εικονογραφούν (ή καλύτερα που διαφημίζουν) τα επίσημα σχέδια προσκρούουν σε βαθιές οικονομικές και κοινωνικές αντιφάσεις. Τα περισσότερα από αυτά έχουν αποτύχει παταγωδώς. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της πολεοδομικής μελέτης Ομονοίας του 1993, σύμφωνα με την οποία η αναβάθμιση της περιοχής προβλεπόταν να ξεκινήσει από την οδό Γερανίου, που προτεινόταν να πεζοδρομηθεί και να λειτουργήσει ως ανοιχτό μουσείο τυπογραφίας³². Η πραγματικότητα διέψευσε το σχέδιο με τη μεγαλύτερη δυνατή σκληρότητα: η Γερανίου έμελλε να γίνει ακριβώς το επίκεντρο της σημερινής “υποβαθμισμένης” εικόνας που τα σχέδια προσπαθούν να αναστρέψουν.

Η νέα επιχείρηση ανασυγκρότησης, βέβαια, αποτελεί πολύ κεντρικότερη πολιτική επιλογή από τα προηγούμενα μεμονωμένα σχέδια. Οι πυκνές εξαγγελίες του ΥΠΕΚΑ³³ για το θέμα δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας. Εξάλλου, όταν εκπονούνταν η μελέτη του 1993 υπήρχαν ακόμα πολλά

31 Το κορυφαίο ίσως επεισόδιο αυτών των επιχειρήσεων ανακατάληψης εκτυλίχθηκε στο παλιό εφετείο επί της οδού Σωκράτους τον Ιούλιο του 2009, λίγες μέρες μετά την εκκένωση και πυρπόληση του καταυλισμού των μεταναστών στην Πάτρα. Ακριβώς απέναντι από το παλιό εφετείο βρίσκονται τα γραφεία της Χρυσής Αυγής, που αποτελούν βάση εξόρμησης για ρατσιστικές επιθέσεις. Στις 9 Μαΐου, μετά από ρατσιστική συγκέντρωση στην Ομόνοια, μέλη της Χρυσής Αυγής είχαν επιτεθεί στο εφετείο με την ανοχή των ΜΑΤ. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι από τους δύο αντιπαρατιθέμενους πόλους, η προηγούμενη κυβέρνηση επέλεξε να απομακρύνει τους μετανάστες, και όχι τους νεοναζί.

32 Μ. Κανδρεβιώτου κ.ά., *Πολεοδομική μελέτη Βάθης – Ομονοίας*, 1993

33 Οι εξαγγελίες της νέας Υπουργού δίνουν ενθαρρυντικά μηνύματα στις αγορές, παρά το γεγονός ότι οι λύσεις που προτείνουν είναι πολλές φορές εντυπωσιακά αφελείς, προσπαθώντας να επιλύσουν κοινωνικά προβλήματα με αρχιτεκτονικούς χειρισμούς. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο πρόγραμμα *Αθήνα-Αττική 2014* που μόλις ανακοινώθηκε προαναγγέλλεται η σύνδεση των πλατειών Αγ. Παντελεήμονα και Αττικής με διαπλατύσεις πεζοδρομίων και περιορισμό της κυκλοφορίας και “ο χώρος αντιπαραθέσεων προτείνεται ως χώρος αρμονικής συνύπαρξης των διαφορετικών εθνοτήτων της περιοχής” - σαν η αρμονική συνύπαρξη να κόλλησε στην κίνηση ή τα στενά πεζοδρόμια. Βλ. Τ. Μπιρμπίλη, παρουσίαση του Προγράμματος *Αθήνα – Αττική 2014* και ομιλία της Υπουργού ΠΕΚΑ, 14/6/2010

εναλλακτικά δοχεία εξευγενισμού. Σήμερα οι εφεδρείες έχουν περιοριστεί σημαντικά. Είναι επομένως αναμφίβολο ότι σύντομα θα γίνουν σημαντικές κινήσεις στην περιοχή.

Το περιβάλλον της κρίσης, ωστόσο, δημιουργεί από πολλές απόψεις νέα δεδομένα. Από τη μια πλευρά, δεδομένης της αυξανόμενης δυσκολίας αξιοποίησης του κεφαλαίου σε άλλους τομείς, είναι βέβαιο ότι κύκλοι επενδυτών θα επιδιώξουν να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες που παρέχει ο εξευγενισμός. Είναι βέβαιο ότι, προκειμένου να αναπαραχθεί, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής θα επιχειρήσει κάθε είδους αναδιπλώση. Η παραγωγή του αστικού χώρου και η αστική γαιοπρόσοδος παρείχαν ήδη αρκετές φορές στο παρελθόν το έδαφος για τέτοιες αναδιπλώσεις³⁴. Το ήδη έντονο ενδιαφέρον για επενδύσεις εξευγενισμού αναμένεται, επομένως, να αναθερμανθεί. Ταυτόχρονα, ωστόσο, θα συναντήσει μοιραία όλο και μεγαλύτερα εμπόδια.

Η καταναλωτική ζήτηση έχει ήδη περιοριστεί, και αναμένεται να περιοριστεί ακόμα περισσότερο ενόψει της περαιτέρω συρρίκνωσης των πραγματικών μισθών. Οι δραστηριότητες ψυχαγωγίας είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες στην περιστολή της καταναλωτικής ζήτησης, πράγμα που σημαίνει ότι οι επενδύσεις σε αυτό τον τομέα είναι ιδιαίτερα επισφαλείς. Όπως ήδη επισημάνθηκε, η περιοχή της πλατείας Θεάτρου, παρά τις αξιοπρόσεκτες ενδείξεις που υπάρχουν εδώ και χρόνια, δεν παρέχει καμία εγγύηση για την εξέλιξή της. Κάποιες βιαστικές κινήσεις έχουν ήδη τιμωρηθεί. Τουλάχιστον 3-4 μπαρ στα πρότυπα του Ψυρρή έχουν ήδη κλείσει, αρχιτεκτονικά γραφεία που ήρθαν πρόσφατα στην περιοχή έχουν αναχωρήσει, πρόσφατα έκαναν την εμφάνισή τους και τα πρώτα πωλητήρια κινέζικων καταστημάτων. Τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται στην καλύτερη περίπτωση στασιμότητα ως προς την οικονομική δραστηριότητα και τις νέες επιχειρήσεις, ενώ οι τιμές γης έχουν υποχωρήσει πάνω από 20%. Η άνοδος των επιτοκίων και η μείωση των διαθέσιμων πιστώσεων ως αποτέλεσμα της διεθνούς κρίσης του χρηματοπιστωτικού τομέα δυσκολεύει τα πράγματα ακόμα περισσότερο³⁵.

34 Ο Α. Λεφέβρ σχολιάζει ότι προκειμένου να αντέξει ο καπιταλισμός χρειάστηκε να απλωθεί στο χώρο - Α. Λεφέβρ, *Μαρξισμός και πόλη*, Γενικά συμπεράσματα, 2/1976

35 Η κίνηση των επιτοκίων εν μέσω κρίσης και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζουν άλλα μεγέθη, όπως τις τιμές γης, είναι ένα δύσκολο πρόβλημα που δεν μπορεί να τεθεί εδώ. Πάντως, ένα βασικό χαρακτηριστικό της κρίσης είναι η αδυναμία των κρατών να ελέγξουν τα πραγματικά επιτόκια στην χρηματοπιστωτική αγορά, όσο χαμηλά και αν κρατούν τα επιτόκια των κεντρικών τραπεζών - βλ. R. Brenner, *The economics of global turbulence*,

Επιπλέον, η δημοσιονομική στενότητα δυσχεραίνει τις κρατικές επενδύσεις για την ενεργοποίηση του επενδυτικού ενδιαφέροντος, τις επιδοτήσεις κλπ³⁶.

Οι προηγούμενες εμπειρίες αστικού εξευγενισμού, άλλωστε, δεν έχουν λήξει για το κεφάλαιο. Αυτό για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή ως διαδικασίες δεν μπορούν να γενικευτούν αυτόματα, καθώς υπήρξαν και αποτυχημένες για τους επενδυτές επιλογές³⁷ – για παράδειγμα το νέο μοντέλο ακριβής κατοικίας τύπου loft, που στο Γκάζι φαίνεται να ανθεί, στου Ψυρρή έχει να παρουσιάσει μετριότατο απολογισμό. Δεύτερον, γιατί η οικονομική κρίση είναι λογικό να προκαλέσει απαξίωση κεφαλαίων που έχουν επενδυθεί στις ήδη εξευγενισμένες περιοχές, δημιουργώντας ταυτόχρονα νέες ευκαιρίες στις ίδιες αυτές περιοχές – επομένως, το ενδιαφέρον σημαντικών μερίδων του κεφαλαίου μπορεί ενδεχομένως να στραφεί πάλι εκεί, ελαττώνοντας την πίεση για επέκταση προς την πλατεία Θεάτρου.

Οι συνέπειες της κρίσης, όμως, δεν είναι μόνο ή αμιγώς οικονομικές. Η κοινωνική πόλωση στο κέντρο της Αθήνας οξύνεται ραγδαία, γεγονός που καθιστά τις υποτελείς κοινωνικές τάξεις και ομάδες λιγότερο εύκολα διαχειρίσιμες, τουλάχιστον αν προηγουμένως δεν υποστούν μια συντριπτική ήττα. Καθώς οι κοινωνικές αντιστάσεις εντείνονται, η πλατεία Θεάτρου και οι γειτονικοί της δρόμοι γίνονται όλο και περισσότερο ένα έδαφος στο οποίο συμβολοποιείται η αντίσταση στην πιο πλατιά, διάχυτη και ασυνείδητη της μορφή: σε αυτή της υπεράσπισης των στοιχειωδών συνθηκών διαβίωσης ή, ακόμα πιο πρωταρχικά, του δικαιώματος να αιτείσαι τέτοιες στοιχειώδεις συνθήκες. Αν αληθεύει ότι ότι κάθε απαγόρευση για να μπορεί να ισχύει, πρέπει να ισχύει κάπου³⁸, τότε θα πρέπει να ισχύει και το αντίστροφο:

8/2006

36 Αν και οι κυβερνήσεις είναι απείρως πιο πρόθυμες να επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό με τέτοιες δαπάνες, παρά με μισθούς, συντάξεις και κοινωνικές παροχές. Στο θεωρητικό της σκέλος, μια τέτοια στρατηγική λογοδοτεί σε αυτό που ο αστός οικονομολόγος Πωλ Κρούγκμαν αποκαλεί κυριαρχία των "οικονομικών της προσφοράς" έναντι των "οικονομικών της ζήτησης" – βλ. Π. Κρούγκμαν, *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, 2009. Αυτό που στην ουσία βρίσκεται πίσω από αυτήν την πολιτική, ωστόσο, είναι λιγότερο μια ιδεολογική πλάνη, όπως διατείνεται ο συγγραφέας, και περισσότερο ένας δυσμενής για την εργατική τάξη συσχετισμός δύναμης.

37 βλ. για παράδειγμα, *Παράδειγμα προς αποφυγήν Ψυρρή και Γκάζι*, εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, 24/2/2009

38 D. Mitchell, *The annihilation of space by law: roots and implications of anti-homeless laws in the US*, άρθρο στο περιοδικό *Antipode*, τ. 29/3, 1997

κάθε δικαίωμα είναι δικαίωμα μόνο σε συγκεκριμένο τόπο. Για τους μετανάστες και τους άλλους κολασμένους της πλατείας Θεάτρου, για τους οποίους κανένα σχέδιο δε λέει πού θα μπορούσαν να πάνε όταν απομακρυνθούν στο όνομα της αποκατάστασης της κοινωνικής ισορροπίας του κέντρου, η υπεράσπιση της περιοχής τους είναι η υπεράσπιση του δικαιώματος να θεωρούνται υποκείμενα.

Επίλογος

Είναι αλήθεια ότι ο σημερινός κοινωνικός συσχετισμός δύναμης καθιστά μια λύση σε όφελος του μεγάλου κεφαλαίου, των συμμάχων του και των κρατικών σχεδιασμών την επικρατέστερη μεσοπρόθεσμα εκδοχή. Η περιοχή είναι πολύ κεντροβαρική για να αφεθεί στην τύχη της. Δεν αποκλείεται, όμως, η πλατεία Θεάτρου, η Γερανίου και η Μενάνδρου να πάρουν τελικά την εκδίκησή τους – δε θα είναι άλλωστε η πρώτη φορά. Προς το παρόν είναι δύσκολο να πει κανείς κάτι περισσότερο από αυτό.

Κατάλογος εικόνων

Οι εικόνες περιλαμβάνονται αριθμημένες στο CD που συνοδεύει το τεύχος:

Εικόνα1-Η θέση της περιοχής στα σχέδια εξευγενισμού

Εικόνα2-Η θέση της περιοχής στο Λεκανοπέδιο

Εικόνα3-Ανακαινίσεις κτιρίων την περίοδο 2007-2010

Εικόνα4-Κενά κτίρια

Εικόνα5-Μεταβολή χρήσεων ισογείων 2007-2010

Εικόνα6-Το σήμα της ρατσιστικής πρωτοβουλίας Παρεμπόριο STOP

Εικόνα7-Κατανομή καταστημάτων ανα εθνικότητα

Εικόνα8-Αστυνομικό ρεπορτάζ στα Νέα

Εικόνα9-Χαρακτηριστικό πρωτοσέλιδο

Εικόνα10-Στιγμιότυπο από εκπομπή του Κ. Χαρδαβέλα

Εικόνα11-“Χάρτης της εγκληματικότητας” από την ΚΙ.ΠΟ.Κ.Α.

Βιβλιογραφία

- Ατυπη ομάδα εργασίας υπό τον Υφυπουργό Προστασίας του Πολίτη, πόρισμα *Δράση για την Αθήνα, προτάσεις για το ιστορικό και εμπορικό κέντρο της Αθήνας*, 4/2010
- Γ. Βεγλιρής, *Η ακούσια συμβολή των μεταναστών στην εκδοχή αστικού εξευγενισμού του κέντρου της Αθήνας*, σπουδαστική εργασία στο ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός Χώρου της σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχ. ΕΜΠ, 2/2010
- R. Brenner, *The economics of global turbulence*, εκδ. Verso, 8/2006
- D. Harvey, *The limits to capital*, The University of Chicago Press, 1982
- Ν. Κακλαμάνης, ομιλία/συνέντευξη με θέμα *Προβλήματα και Παρεμβάσεις ανάπλασης-αναβάθμισης στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας*, 8/2/2010
- Δήμος Αθηναίων, έκθεση *Πρωτεύοντα προβλήματα παραβατικότητας στο Δήμο Αθηναίων*, 2/2010
- Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής, πόρισμα *Ένα Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας*, 6/2010
- Γ. Ιωαννίδης, *Οδοί Σοφοκλέους και Ευριπίδου*, σπουδαστική εργασία στο μάθημα *Θέματα Αστικού Σχεδιασμού*, του ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός Χώρου της σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχ. ΕΜΠ 2003
- Μ. Κανδρεβιώτου κ.ά., *Πολεοδομική μελέτη Βάθης - Ομοιοίας*, 1993
- Κίνηση Ενεργών Πολιτών και Συλλόγων για την σωτηρία του Ιστορικού Κέντρου, *Υπόμνημα στην Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής*, 27/1/2010
- Π. Κρούγκμαν, *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, εκδ. Καστανιώτη, 2009
- Α. Λεφέβρ, *Μαρξισμός και πόλη*, εκδ. ΟΔΥΣΣΕΑΣ, 2/1976
- Ε.Μαντιέλ, *Ο Ύστερος Καπιταλισμός*, εκδ. Εργατική Πάλη, 2004
- Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Μελέτη για λογαριασμό του Ι.ΜΕ.ΠΟ., 11/2004
- Κ. Μπίρη, *Για την σύγχρονη Αθήνα: μελέτες και αγώνες*, εκδ. Αστήρ, 1956-1957

- Τ. Μπιρμπίλη, παρουσίαση του Προγράμματος Αθήνα - Αττική 2014 και ομιλία της Υπουργού ΠΕΚΑ, 14/6/2010
- Χ. Πάλλιου, Μ. Σκούφογλου, Ζητήματα υποβάθμισης και εξευγενισμού στο ιστορικό κέντρο. Σχεδιάζοντας στον ιστό Αθήνας-Πειραιώς-Ευρυπίδου, διπλωματική εργασία στη σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχ. ΕΜΠ, 7/2008
- Ν. Smith, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, εκδ. Routledge, 1996

Άρθρα

- Γ. Αναγνωστόπουλος, Μ. Κοπανάρη, Σ. Σταυρίδης, *Εξαρχείων μυθολογίες*, περιοδικό *Εφήμερη Πόλη*, τ. 5-6, 4/1985
- Α. Αραβαντινός, *Μια πεζοδρόμηση... πολλά προβλήματα*, άρθρο στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 29/9/2008
- Μ. Euskirchen, Η. Lebuhn, G. Ray, *From Borderline to Borderland: The Changing European Border Regime*, περιοδικό *Monthly Review*, v.59, n.6, 11/2007
- Μ. Μαντουβάλου, *Αστική γαιοπρόσδοος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου*, Ι. Σημειώσεις στη θεωρία μέσα από την ελληνική εμπειρία, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 88, 1995
- D. Mitchell, *The annihilation of space by law: roots and implications of anti-homeless laws in the US*, περιοδικό *Antipode*, τ. 29/3, 1997
- Ν. Smith, *New Globalism, New Urbanism: Gentrification as a global urban strategy*, περιοδικό *Antipode*, τ. 34/3, 2002
- Χ. Τζαναβάρα, *Οδός Αθηνάς, Πεζόδρομος ή downtown Κολωνάκι*; άρθρο στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 27/9/2008

Ειδησεογραφία

- Ανώνυμο, *Το γκέτο του ρατσισμού*, εφημερίδα *Athens Voice*, 20/5/2009
- Ανώνυμο, *Παράδειγμα προς αποφυγήν Ψυρρή και Γκάζι*, εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, 24/2/2009
- Π. Γιογιακάς, *Τα γκέτο του σήμερα, τα φιλέτα του αύριο*, ρεπορτάζ στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 27/6/2007
- Γ. Δάμα, *Στο γκέτο της Γερανίου*, ρεπορτάζ στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 12/4/2010

- Κεντρικό δελτίο ειδήσεων του Alpha, 16/4/2009
- Κ. Ονισένκο, *Κινητοποιήσεις από καταστηματάρχες και κατοίκους*, άρθρο στην εφημερίδα *Καθημερινή*, 27/1/2010
- Π. Τσίμας, *Πέντε λεπτά από την Ομόνοια*, εκπομπή *Έρευνα* 26/10/2008